

ÇİFT BAŞLI KARTAL VE SELÇUKLULAR*

DOUBLE-HEADED EAGLE AND SELJUKS

Erkan GÖKSU*

Öz

Mezopotamya, Mısır, Anadolu, İran hatta Amerika ve Uzak Doğu'da kurulmuş eski çağ medeniyetlerinden itibaren birçok devlette tesadüf edilen çift başlı kartal sembolü, dünyanın en eski ikonografik öğelerinden biridir. Bu ikonografik öğenin, tarih boyunca farklı coğrafyalarda kurulan, farklı etnik, dinî ve sosyo-kültürel yapıya sahip toplumlar tarafından benimsenmesi ve gerek devlet hayatında gerekse sosyo-kültürel hayatta yer edinmiş olması dikkat çekicidir.

Başta sanat tarihçileri olmak üzere farklı disiplinlere mensup araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar, çift başlı kartalın eski Türk inançları, Türk mitolojisi ve halk edebiyatında mevcut olan ikonografik bir öğe olduğunu ve bunun en belirgin örneklerinin Türkiye Selçukluları Devrine ait olduğu ortaya koymaktadır.

Bu durum, söz konusu sembolün Türk tarihi bakımından önemi ve ifade ettiği anlam konusunda çeşitli çalışmaların yapılmasına, farklı görüşler ileri sürülmesine sebep olmuştur. Bu cümleden olmak üzere ortaya çıkan görüşlerin başında, çift başlı kartalın Selçukluların devlet sembolü olduğu iddiası gelmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye Selçuklu dönemine ait mimari eserlerde, sikkelerde ve sair sanat eserlerinde tesadüf edilen çift başlı kartal figürleri ve özellikle İbn Bîbî'nin meseleye mehz teşkil eden kayıtlarından hareketle çift başlı kartalın Selçuklular dönemindeki anlamı ve devlet sembolü olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Hâkimiyet Alâmetleri, İkonografik Öğeler, Çift başlı kartal

* XI. Millî Türkoloji Kongresinde sunulan "Çift Başlı Kartalın Selçuklular Döneminde Kullanımına Dair Bir Değerlendirme" başlıklı tebliğin gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş metnidir.

* Doç. Dr, Dokuz Eylül Üniversitesi Ede. Fak. Tarih Böl/İZMİR (e-posta:erkangoku@hotmail.com)

Abstract

Beginning from the civilisations of ancient times, the symbol of “The double-headed eagle” is one of the oldest iconographical element which is seen in many states founded in Mesopotamia, Egypt, Anatolia, Iran and even in America and the Far East. It is noteworthy that this iconographical element had been adopted by the societies, having different ethnical, religious and socio-cultural structures, which were founded in different geographies and that it had taken place in socio-cultural life and in official institutions.

In the studies made by the researchers belonging to different disciplines, art historians in particular, it reveals that “The double-headed eagle” is an iconographical element that is present in early Turkish beliefs, Turkish mythology and folk literature and that the Sultanate of Rum had had the most evident examples of that element.

That case caused various studies to be made about the meaning it expressed and the importance of that element in Turkish history. Besides, some different views were put forward about it. In this context, the first of those views was the argument that “The double-headed eagle” had been the state symbol of the Seljuks.

In this study, it will be considered whether “The double-headed eagle” can be qualified as the the state symbol along with the meaning of it in the era of Seljuks, by inspecting the figures of double-headed eagle that were seen in buildings of the era of the Sultanate of Rum, coins and the other art works and by regarding the records of Ibn Bibi that constitute the source of the topic.

Keywords

Seljuks, Seljuk Sultanate of Rum, symbols of sovereignty, iconographical elements, the double-headed eagle.

GİRİŞ

Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Kafkasya, İran, Avrupa hatta Amerika ve Uzak Doğu'da kurulmuş eski çağ medeniyetlerinden itibaren birçok devlette tesadüf edilen çift başlı kartal sembolü, dünyanın en eski ikonografik öğelerinden biridir. Bu ikonografik öğenin, tarih boyunca farklı coğrafyalarda kurulan, farklı etnik, dinî ve sosyo-kültürel yapılara sahip toplumlar tarafından benimsenmesi ve gerek sosyo-kültürel hayatta gerekse devlet hayatında yer edinmiş olması dikkat çekicidir.

Başta sanat tarihçileri, arkeolog ve tarihçiler olmak üzere farklı disiplinlere mensup birçok araştırmacı, çift başlı kartalın eski Türk inançları, Türk mitolojisi, Türk sanatı ve Türk halk edebiyatında da mevcut olup İslamî dönemde dahi varlığını devam ettirdiğini ortaya koymuşlardır. Bu cümleden olmak üzere, çift başlı kartalın Türkler tarafından kullanılan en önemli ve yaygın ikonografik öğelerden biri olduğuna dikkat çeken araştırmacılar, muhtelif Türk şubelerine ait arkeolojik bulgulardan, sanatsal, edebî ve mitolojik malzemelerden hareketle Türklerde kartal ve çift başlı kartal sembollerinin nerelerde kullanıldığı, bu sembollerin dinî, sanatsal, mitolojik ve kültürel özellikleri hakkında çok sayıda çalışma yapmışlardır.

Bu durum, söz konusu sembolün Türk tarihi bakımından önemi ve ifade ettiği anlam konusunda farklı tez ve görüşlerin ileri sürülmesine sebep olmuştur. Muhtelif araştırmacılar tarafından ortaya atılan bu tez ve görüşlerden biri, ikonografik bir öğe olan çift başlı kartalın, zamanla politik hayata da etki ettiği ve muhtelif Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklular da "devlet sembolü" veya "hâkimiyet alâmeti" olarak kullanıldığı düşüncesidir.

Türkiye Selçuklu dönemine ait mimarî eserlerde, sikkelerde ve sair sanat eserlerinde tesadüf edilen çift başlı kartal figürlerinden ve İbn Bîbî'nin el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye isimli eserinde yer alan bazı kayıtlardan hareketle ortaya atılan bu iddianın, bugün itibarıyla genel kabul gördüğü söylenebilir. Ancak bu iddiaya mehaz teşkil eden kaynak ve verilerin dikkatlice incelenmesiyle ortaya çıkan netice, kanaatimizce çift başlı kartalın Selçuklular döneminde "devlet sembolü", hatta "hâkimiyet alâmeti" olarak kullanıldığı düşüncesini, bir kez daha gözden geçirmeyi gerekli kılmaktadır.

Çift başlı kartalın devlet sembolü veya bayrak olarak nitelendirilmesinin uygun olmadığına dair görüşümüze temel teşkil eden hususları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1.

Her şeyden önce, bir milletin tarihinin bir döneminde tesadüf edilen ve o döneme hâs siyasî, sosyal, dinî ve kültürel izler taşıyan herhangi bir sembol veya simgeyi, günümüzün modern devlet ve millet anlayışının bir ürünü olan ve kendine özgü yani günümüze özgü bir anlam taşıyan “devlet sembolü” veya “bayrak” olarak nitelendirmek başlı başına bir “anakronizm” sorunudur¹. Bu noktada sadece çift başlı kartal değil, buna mümasil diğer sembol veya simgelerin de bugüne ait nesne, kavram ve mefhumlarla özdeşleştirilmesi, hem dil, hem olgu/gerçeklik ve hem de yaklaşım anakronizmini beraberinde getirmiştir. Konumuz bakımından bunun en çarpıcı örneği, bir iddiaya göre Cumhurbaşkanlığı forsununda bulunan 16 yıldızla işaret eden 16 Türk devleti için tasarlanan bayraklardır².

¹ “Anakronizm terimi sözlükte “bir olayın tarihi ve çağı üzerinde yanılma, tarih ve çağları birbirine karıştırma” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu durum genellikle bir tarihi olgunun var olmadığı bir dönemde varmış gibi düşünülmesi ve yansıtılması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu anlamıyla anakronizm bariz bir tarihsel yanılığa işaret eder. Tarih eserlerinin yanı sıra, edebiyatta, görsel sanatlarda ve sinemada bu duruma sıklıkla rastlanmaktadır. Tarih yazımı literatüründe anakronizm terimi bu anlamının yanında, daha yaygın bir sorunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Tarihçiler tarihi olguları açıklarken bazen yaşadıkları zamanın yaklaşımlarına, kavramlarına ve değerlerine başvurmuşlardır. Ancak çoğu kez, tarihinin yaşadığı dönemin anlam dünyası ve değerlendirme ölçütleri ilgili tarihi dönemden çok farklıdır. Tarihi olguların bu dönemde mevcut olmayan bir anlam çerçevesi içinde yorumlanması genellikle bugünün bakış açılarını geçmişe mal edilmesi sorununu doğurmaktadır. Bu açıdan anakronizm “geçmişin temel özellikleriyle günümüzden farklı olduğunun” göz ardı edilmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır.” İbrahim Hakkı Öztürk, “Tarih Öğretiminde Anakronizm Sorunu: Sosyal Bilgiler ve Tarih Ders Kitaplarındaki Kurgusal Metinler Üzerine Bir İnceleme”, Sosyal Bilgiler Eğitimi Araştırmaları Dergisi, II/1, (2011), s.39.

² “Cumhurbaşkanlığı Forsu’nu resmî anlamda düzenleyen ilk belge 22 Ekim 1925’te çıkarılan Sancak Talimatnamesi’dir. Bu talimatnamede Cumhurbaşkanlığı Forsu’nun tanımı şöyle yapılmıştır: a) Ay ve yıldızın şekilleri millî sancaktakilerin aynıdır. b) Yalnız özel işaret olan güneş ve yıldızlar mat sarı yaldız ile imal edilir c) Güneşin büyük ışık demetlerinin başları oval, küçük ışık demetlerinin başları ise üçgenvari (sivri)dir. d) Küçük ve büyük ışık demetleri onar tanedir. e) Forsun boyutları (70x70) kare şeklindedir. 29 Mayıs 1936’da, 2994 sayılı Türk Bayrağı Kanunu, 14 Eylül 1937’de de 2/7175 sayılı kararname ile Türk Bayrağı Nizamnamesi kabul edilmiştir. Bu nizamnamenin 36. maddesinin gönderme yaptığı Nizamname Eki’nde, Cumhurbaşkanlığı Forsu’ndaki güneş ışınlarının yine 10’ar tane (10’u oval, 10’u sivri) olduğu belirtilmiştir. Forsun boyutları ise 70/70’tir. Daha sonra çıkarılan Türk Bayrağı Nizamnamesi’ne Ek Nizamname ile forsun boyutları 30x30 cm. olarak belirlenmiştir. Bu kez, 18 Şubat 1978 tarihinde Türk Bayrağı Tüzüğü’nde Değişiklik Yapılmasına İlişkin Tüzüğün yürürlüğe konulmasıyla iki yeni değişiklik getirilmiştir. a) Forsun ortasında yer alan güneş ışınları 8 uzun, 8 kısa ışın olarak düzenlenmiş olup, bir uzun, bir kısa biçiminde sıralanmaktadır. b) Toplam 16 olarak belirlenen ışınların tamamının uçları sivri (üçgen biçiminde) olarak saptanmıştır. Halen yürürlükte olan 25.01.1985 günlü, 85/9034 sayılı Türk Bayrağı Tüzüğü’nün 28. maddesi ile bu maddenin gönderme yaptığı ilgili örneğine göre bugünkü fors kullanılmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Forsu’ndaki güneşin Türkiye Cumhuriyeti’ni, 16 yıldızın ise bağımsız Türk Devletlerini temsil ettiği görüşünün ilk kez, 1969 yılında, Harita Yüzbaşı Akib Özbek Türkiye Cumhurbaşkanlığı Forsu ve Taşıdığı Anlam isimli

İkinci olarak, modern çağlarda, bilhassa milli veya ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla gündeme gelen “devlet sembolü” veya “bayrak”ların renk, şekil ve ölçüleri, yasalarla belirlenmiş olup zamana, duruma veya şahıslara göre değiştirilmesi söz konusu değildir³.

Hâlbuki Ortaçağ Türk İslam devletlerinde günümüzün “devlet sembolü” veya “bayrak” anlayışına muadil olarak görülen tuğ, bayrak, sancak, alem, livâ, râyet ve çetr gibi alâmetler, doğrudan doğruya devlete değil, bazen bir sülale, hânedân, boy veya aşirete, bazen de şahıslara hâs olarak tertip edilmiştir⁴. Buna bağlı olarak –örnekleri aşağıda verileceği üzere- hükümdarların, çoğu zaman kendilerine hâs şekil, yazı ve renkten oluşan muhtelif hâkimiyet alâmetlerine sahip oldukları gibi, bunun dışında da farklı anlam ve amaçlara matuf başka renk ve şekillerde hâkimiyet alâmetlerini de kullandıkları bilinmektedir. Dolayısıyla aynı hükümdar döneminde birden fazla renk ve şekilde çetr, bayrak veya sancaklara tesadüf edilmesi şaşırtıcı bir şey değildir.

Buradan hareketle Türk tarihinin belirli bir döneminde, ya da herhangi bir hükümdar döneminde kullanılan tuğ, bayrak, sancak, alem, livâ, râyet ve çetr gibi

kitabında ortaya koymuştur. Bu görüş izleyen yıllarda kabul görmüştür. Bunun dışında, özellikle 16 yıldızla ilgili olarak başka görüşler de dile getirilmiştir. Bir görüşe göre, 16 yıldızdan 9’u eski (Orta Asya) Türklerin sancaklarında kullandığı 9 tuğu, 7 yıldız ise Anadolu Türklerinin sancaklarında kullandıkları 7 tuğu temsil etmektedir. Böylece, 9+7 toplamından 16’ya ulaşılmış olmaktadır.” [http://www.tccb.gov.tr/sayfa/cumhurbaskanligi/fors (Erişim tarihi:18.11.2014)]. Bu konudaki tartışmalar için bkz, Nihal Atsız, “16 Türk Devleti Masalı ve Uydurma Bayraklar”, Ötügen, Sayı: 65, 1969; Bahaeddin Ögel, “16 Türk Devleti Hakkında”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, 1/4 (Nisan, 1987), s.53-54; Coşkun Üçok, “On altı Türk Devleti”, Tarih ve Toplum, Sayı 38, s.32, 33.

³ Anayasamızın “Devletin Bütünlüğü, Resmi Dili, Bayrağı, Milli Marşı ve Başkenti” hakkındaki 3. maddesinde diğer hususların yanında “Bayrağı, şekli kanunda belirtilen, beyaz ay yıldızlı al bayraktır.” denmekte ve bu maddenin, yine Anayasanın 4. maddesi gereğince değiştirilemeyeceği ve değiştirilmesinin teklif edilemeyeceği belirtilmektedir. Anayasanın 3. maddesinde öngörüldüğü üzere Türk bayrağın şekil, renk ve ölçüleri 29 Mayıs 1936’da 2994 sayılı “Türk Bayrağı Kanunu” ile şekillendirilmiş ve Türkiye’nin ulusal bayrağı olarak kabul edilmiştir. 22 Eylül 1983’te 2893 sayılı “Türk Bayrağı Kanunu” ile de Türk bayrağının şekli, yapımı ve korunması ile ilgili esas ve usulleri belirlenmiştir. Bkz, http://mevzuat.meb.gov.tr/html/18171_0.html [Erişim tarihi 18.11.2014]

⁴ Bu noktada söz konusu alâmetleri kısmen Ortaçağ Avrupa’sında örneklerine tesadüf edilen “arma”lara benzetmek mümkündür. Nitekim “Avrupa şövalyelerinin savaş sırasında tanınmak için, seçtikleri bazı şekilleri özellikle kalkanlarına ve diğer silâhlarına işletmelerinden dolayı, Latince “kalkan” ve “silâh, zırh, ordu” anlamlarını taşıyan arma, armorum kelimesi, Ortaçağ’dan itibaren bu tür alâmetlerin de adı haline gelmiştir. Daha sonraları kalkanlardaki bu şekiller şövalyelerin ahfadı tarafından asâletlerinin belirtisi olarak benimsenmiş ve ortaya çok çeşitli armalar çıkmıştır. Arma, bazen tek şekil, bazen de birkaç şeklin kompozite edilmesiyle ortaya çıkar ve her figür veya motifin ayrı ayrı, meydana getirdikleri bütünü de genel bir anlamı bulundur. Bütün dünyada görülebilen armaların kompozisyonlarında genellikle hayvan, hayalî hayvan, silâh, yıldız ve çiçek gibi motifler yer almaktadır.” Selçuk Mülayim, “Arma”, DİA, III, s.382.

hâkimiyet alâmetleri üzerinde mevcut bulunan bir takım renk, yazı, şekil ve sembollerin, tarihî Türk devletleri için bugünkü anlamda biricik ve değişmez “devlet sembolü” veya “bayrak” olarak nitelendirilmesi, tarihî hakikatlere ve “zamanın ruhuna” aykırı bir yaklaşımdır.

2.

Tarih içinde belirli dönemlerde kullanılan çift başlı kartal ve buna mümasil simge veya sembollerin, “devlet sembolü” veya “bayrak” olarak kabul edilmesinin isabetli olmadığına dair bu mülahazadan sonra bu defa söz konusu sembolün “hâkimiyet alâmeti” olarak kabul edilip edilemeyeceği meselesine temas edelim.

Bu noktada, meselenin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağı düşüncesiyle, önce hâkimiyet alâmeti mefhumunun mahiyeti ve ortaçağ devlet hayatındaki yeri hakkında birkaç hususu tebarüz ettirmek gerekiyor.

Malum olduğu üzere, ortaçağ devlet hayatında simge ve sembollerin büyük önemi vardı. Bu simge ve sembollerin en önemlilerini, genel olarak hâkimiyet veya hükümdarlık alâmetleri olarak adlandırılan maddi ve manevi unsurlar teşkil ederdi. Bu cümleden olmak üzere sadece yukarıda zikrettiğimiz tuğ, bayrak, sancak, alem, livâ, râyet ve çetr değil; unvan ve lakablar, hutbe, sikke, nevbet, tac, taht, tuğra, tevkî’ ve otağ da birer hâkimiyet alâmeti idi⁵.

Hâkimiyet alâmetleri, İbn Haldun’un ifadesiyle “ululuk ve izzetin icaplarından sayılan Sultân’a hâs alâmetler olup, Sultân’ı tebaasından, devletin havâssından, diğer büyük ricâl ve başkalarından ayırmaya yarardı.”⁶ Dolayısıyla söz konusu alâmetler arasında, zaman zaman renk veya şekil benzerliği mevcut olsa dahi, bir sultanı diğer bir sultandan ya da sultanı diğer hânedân azası, devlet ricâlî ve ekâbirden ayırması lazım gelen farklı unvan, lakab, sembol veya işaretler içermesi, sadece ve sadece sultana hâs olması gerekirdi.

Sözgelimi Abbâsî Halifelerinin, kendilerine tâbi olan bütün sultanlara ve meliklere gönderdikleri hâkimiyet alâmetleri, onların şiarı olan siyah renkte olmakla birlikte⁷, bunların her birinin üzerine sadece gönderilen kişiye hâs isim,

⁵ Toplu bilgi için bkz, Erdoğan Merçil, Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri, TTK Yay, Ankara 2007.

⁶ İbn Haldûn, Mukaddime, (Türkçe terc. Zakir Kadiri Ugan), II, İstanbul 1991, s.3; Süleyman Uludağ tercümesinde ise şöyledir: “Bil ki, sultanın, ihtişam ve azametinin gerektirdiği bir takım şiarları (heyeti, alâmeti, kıyafeti ve karakteristik amblemleri, alâmet-i farikaları, nişanları) vardır. Bu şiarlar ona mahsustur. O, sürekli olarak bunları kullanmayı âdet edinmekle, tebaadan, devlet ricalinden ve hanedanlıktaki önde gelen şahıslardan temayüz eder.” İbn Haldûn, Mukaddime, (Türkçe terc. Süleyman Uludağ) I, İstanbul 1988, s.658-659.

⁷ İbn Haldûn, (Ugan Tercümesi), II, s.7; (Uludağ Tercümesi), I, s.660-661.

unvan ve lakablar işlenir, böylece sultan, tebaasından, devletin havâssından, diğer büyük ricâl ve başkalarından ayrılırdı.

Bunun dışında her sultanın Abbâsîler tarafından gönderilen hâkimiyet alâmetlerinin yanında, hânedâna veya kendilerine hâs renk ve şekiller taşıyan alâmetler de kullandıkları olurdu. Sözelimi Tuğrul Bey'in kırmızı çetri vardı⁸. Kavurd Beg, “çetrinin üzerine, Âl-i Selçuk'un kadesi mucibince ok ve yay işletmişti”⁹. Yine Selçuklu sultanlarının otağları kırmızı renkte olup, herhangi bir melik veya emîrin kırmızı otağ kurması isyan alâmeti sayılırdı¹⁰.

Bu durum, değil bir devletin, bir sultanın bile birden fazla renk ve şekillerde hâkimiyet alâmetlerine sahip olduğunu göstermesi bakımından çekicidir. Ayrıca sultânların, kendilerine özgü yazı, simge ve semboller taşıyan bu bayrak, sancak ve çetrlerin, İbn Bîbî'deki bir kayda nazaran Sultân'ın vefatından sonra türbelerine konulduğu ve burada muhafaza edildiği¹¹ düşünülecek olursa, bir önceki sultana ait olan bir hâkimiyet alâmetinin, onun vefatından sonra adeta tedavülden kalktığı ve yeni sultanın tahta oturmasıyla birlikte artık yeni sultana ait hâkimiyet alâmetlerinin geçerli hâle geldiği fikrine ulaşılabılır.

3.

Hâkimiyet alâmeti mefhumunun mâhiyeti ve ortaçağ devlet hayatındaki yeri hakkında verdiğimiz bu kısa bilgiden sonra çift başlı kartal sembolünün Selçuklular dönemi için bir “hâkimiyet alâmeti” olarak kabul edilip edilemeyeceği meselesine geçebiliriz.

Daha önce de belirtildiği üzere, kartal veya çift başlı kartalın, ikonografik bir öge olarak İslamiyet öncesi dönemden itibaren muhtelif Türk şubelerinde mevcut olduğuna işaret eden araştırmacılar, arkeolojik bulgularda, sanatsal, edebî ve mitolojik malzemelerde tesadüf edilen bu sembollerin dinî, sanatsal, mitolojik ve kültürel özellikleri hakkında çok sayıda çalışma yapmışlardır. Bahaeddin Ögel'den, Emel Esin'e, Gönül Öney'den Yaşar Çoruhlu'ya kadar birçok değerli

⁸ Merçil, a.g.e., s.104; Fuad Köprülü, “Bayrak”, İA, s.408; Aydın Taneri, “Çetr”, DİA, VIII, s.293.

⁹ (چتر بر قاعده آل سلجوق که نمودار تیر و کمان بود هم بر آن هبات مظه ساختند) Cümlelerin devamında misâllerin yani emir-nâmelerin başında da aynı şekilde bir nişân/alâmet olarak “ok, yay ve küçük yay (tîr u kemân ve kemânçe)” bulunduğu, tuğranın altında ise isim ve elkâbının bulunduğu zikredilmiştir. (بر سر مثالها نشانی هم بر مثال تیر و کمان و کمانچه و بر زیر آن طغری نام و القاب بساختند.) Bkz, Muhammed bin İbrahim, Târîh-i Selçûkiyân-i Kirmân, (Neşr: M. Th. Houstma) I, Leiden 1886, s.10; Efdalî'd-dîn Ebû Hâmid-i Kirmânî, Selçûkiyân-ı Guz der Kirmân, (Tahrîr Muhammed İbrâhîm-i Habîsî - Neşr: Bâstânî-yi Pârîzî (Muhammed İbrahim), Tahran 1373, s.11.

¹⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Câmî'ü't-Tevârîh-Selçuklu Devleti, (Türkçe terc, Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Yay, İstanbul 2014, s.101.

¹¹ İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), el-Evâmîrü'l-'Alâ'îye fi'l-Umûrî'l-'Alâ'îye, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956, s. 696.

araştırmacı, kartal veya çift başlı sembollerinin, sanatsal, mitolojik, edebî, kültürel veya teknik özelliklerini açık bir surette ortaya koymuşlardır¹².

Şüphe yok ki kartal, tarih boyunca güç, kudret ve asaletin timsali olarak görülen hayvanlar içerisinde, aslandan sonra ilk sıradadır. Buna bağlı olarak hemen her toplumda hükümdarla kartal arasında bir ilişki kurulmuştur. Selçuklu dönemi müelliflerinden Ömer Hayyâm da Nevruznâme adlı eserinde kartala ayırdığı bölümde bu hususa işaret ederek “Kartalın büyüklüğü, asalet ve temizliği ile hal ve hareketleri, padişahlara benzer. Eskiler demişlerdir ki, et ile beslenen havyaların padişahu kartal, ot ile beslenen hayvanların padişahu at, erimeyen cevherlerin padişahu inci ve eriyen cevherlerin padişahu ise altındır. Kartal bunun için sıradan insanlardan çok, padişahlara özeldir. Çünkü kartalı başka hayvanlardan ayıran bir muhteşemliği vardır. Karga da dışarıdan bakıldığında büyük görünür ama, kartaldaki muhteşemlik onda bulunmaz.” demektedir¹³.

Bu özelliğinden dolayı kartal, birçok toplumda, diğer ikonografik özelliklerinden daha çok, bir hükümdar imgesi olarak önem kazanmıştır. Ancak konuya kartal imgesinin devlet hayatına yansımaları veya hâkimiyet âlâmeti olarak kullanılıp kullanılmadığı nokta-i nazarından bakıldığında, oldukça karmaşık ve çelişkili bir manzaranın ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Zira bir yandan elde mevcut bilgi ve belgelerin vaziyeti, diğer yandan ise bu bilgi ve belgeler üzerinde yapılan muhtelif yorum ve değerlendirmeler, meseleyi, her disiplinin, hatta her araştırmacının bakış açısına göre farklı bir yere sürüklemektedir.

Söz gelimi, elde mevcut tasvirlerde mevzubahis olan yırtıcı kuşun kartal mı, yoksa hüma kuşu, anka, horoz ya da tuğrul, doğan, şahin veya başka bir yırtıcı kuş mu olduğu¹⁴; kartalın tek başlı mı yoksa çift başlı mı olduğu; MÖ. 3 bininci

¹² Bu çalışmalardan bazıları için bkz, Bahaeddin Ögel, “Türklerde Kartal ve Kartal Arması”, Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1972, s.208-226; Emel Esin, “Tuğrul ve Songur”, Türk Sanatında İkonografik Motifler, İstanbul 2004, s.229-253; Aynı yazar, “Kuşçu Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi”, Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, İstanbul 2004, s.169-199; Gönül Öney, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal”, Malazgirt Armağanı, TTK Yay, Ankara 1993, s.139-172; Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatı’nda Hayvan Sembolizmi* Seyran Yay, İstanbul 1995, s.73-92; Aynı yazar, “Türk Sanatında Görülen Devlet Simgeleri”, Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları, İstanbul 2003, s.229-258; Aynı yazar, “Türk Sanatında Görülen Hayvan Figürlerine ‘Gök ve Yer’ Sembolizmi Açısından Bir Bakış”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 87, İstanbul 1993, s.17-42; Aynı yazar, “Türk Sanatında Yırtıcı Olmayan Kuşların Sembolizmi I”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı:102, (Haziran1995), s.53-60; Aynı yazar, “Türk Sanatında Yırtıcı Olmayan Kuşların Sembolizmi II”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı:103, (Temmuz 1995), s.55-60;

¹³ Ömer Hayyâm, Nevruznâme, (Neşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1312, s.56.

¹⁴ “... Canlandırılanlar aslında tamamen hayali yaratıklardır. Bu figürlerin yaratılmasına yol açan kaynaklar, semboller hep kartaldan söz ettiklerinden mevcut tasvirlerden çoğunun kartal olduğu

yıllara kadar uzandığı söylenen ve tarih içinde belli başlı bütün medeniyetlerde görülen kartal veya çift başlı kartal ikonografisinin, bir birinden bağımsız bir şekilde mi yoksa etkileşim neticesinde mi ortaya çıktığı soruları, farklı araştırmacılar tarafından farklı şekillerde cevaplandırılmaktadır.

Çift başlı kartalın, Selçuklular döneminde hâkimiyet alâmeti olarak kullanıldığına dair görüşler de, aynı şekilde bir yandan elde mevcut bilgi ve belgelerin vaziyeti, diğer yandan da bu bilgi ve belgeler üzerinde yapılan muhtelif yorum ve değerlendirmeler neticesinde oldukça karmaşık bir hâl almıştır. Nitekim başta kartalların tek mi, yoksa çift başlı mı oldukları, söz konusu tasvirlerin kartala mı, yoksa doğan ya da başka bir yırtıcı kuşa mı ait olduğu ve buna benzer şekilsel özellikleri olmak üzere, bazı konuların hâlâ akla gelebilecek her soruyu cevaplayacak şekilde açıklığa kavuşturulduğu söylenemez.

Bunun yanında Türkiye Selçukluları dönemine ait çok sayıda çift başlı kartal figürünün mevcut olmasına rağmen, Büyük Selçuklular veya diğer Selçuklu şubelerine dair bu tür bir bilgi ve bulguya neredeyse hiç tesadüf edilmemesi, Türkiye Selçuklularının bu sembolleri eski Türk inançları veya gelenekleri ya da Oğuz ongunlarından mı tevarüs ettirdikleri, yoksa Hititlerden beri Anadolu'da mevcut bulunan çift başlı kartal ikonografisinden etkilenmek suretiyle mi benimsedikleri sorusu dahi net bir şekilde izah edilmiş değildir.

4.

Biz, uzun araştırma ve tartışma gerektiren bu meselelerden şimdilik sarf-ı nazar ederek çift başlı kartalın Selçuklular dönemindeki kullanım alanlarına ve kullanım şekillerine işaret edip, bu konudaki mevcut bilgi ve belgelerin, çift başlı kartalı, Selçuklular dönemine ait bir hâkimiyet alâmeti olarak nitelendirmeye yeterli olup olmadığı meselesine dönelim.

Belirttiğimiz üzere Selçuklu coğrafyasında çift başlı kartalın kullanımına dair en önemli ve dikkat çekici örnekler Türkiye Selçukluları dönemine aittir. Gerçekten de bu dönemde çok sayıda mimarî eserde, çeşitli sanat eserlerinde ve sikkelerde sanat değeri yüksek, muhteşem çift başlı kartal tasvirlerine tesadüf edilir. Kubâdâbâd Sarayı çinilerinde, Konya İnce Minare Müzesi'nde bulunan bir kabartmada, Erzurum Çifte Minareli Medresesi portalında, Yakutiye Medresesi,

konusundayız." Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", Malazgirt Armağanı, TTK Yay, Ankara 1993, s.139. Ayrıca bkz, Sargon Erdem, "Çift Başlı Kartal ve Anka Üzerine", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı 8, İstanbul 1994, s.72-80; Emel Esin, "Tugrul ve Songur", Türk Sanatında İkonografik Motifler, İstanbul 2004, s.229-253.

Divriği Ulu Camii, Diyarbakır Kalesi surları ve Akşehir Kileci Mescidi'nin ahşap pencere kanadında bulunanlar meşhurdur¹⁵.

Bu sanat eserlerinin muhteşemliği, araştırmacıları etkilemiş ve İbn Bîbî'de mevcut olduğu iddia edilen bazı kayıtlara atıfta bulunmak suretiyle çift başlı kartalın Türkiye Selçuklu döneminde hâkimiyet alâmeti olduğuna dair bir görüş ortaya çıkmıştır.

Hâlbuki söz konusu dönemde çift başlı kartal sembolünün kullanıldığı mimarî eserler arasında kale ve surlar, çeşitli saray çinileri, kale kapıları, cami ve mescidler, türbeler, medreseler, hanlar ve kümbetler mevcuttur. Bu eserler arasında Türkiye Selçuklu Sultanlarına ait olan ya da onlar tarafından yaptırılan birkaç saray ve eser dışında hemen hepsi tâbi meliklere, muhtelif emîrlere ya da bunların hatunları adına yaptırılan eserlerdir¹⁶. Bir hâkimiyet alâmetinin, hukuken, sadece hükümdara hâs olup sadece ve sadece hükümdar tarafından kullanılabilceği düşünülecek olursa, bu binalarda görülen çift başlı kartal sembollerinin bir hâkimiyet alâmeti olarak kullanılmış olması mümkün olamaz. Zira hükümdara hâs bir hâkimiyet alâmetinin, hânedân azası olsa dahi, başka bir melik, emîr veya herhangi bir şahıs tarafından kullanılması, kaynaklarda tesadüf ettiğimiz birçok örnekle sabit olmak üzere bir isyan alâmetidir¹⁷. Dolayısıyla, bu eserlerde görülen çift başlı kartal tasvirlerinin, sultâna hâs bir hâkimiyet alâmeti olduğu varsayılmaz.

Üstelik sözkonu eserler incelendiğinde çift başlı kartal tasvirlerinin ejder, aslan, hayat ağacı ve sair başka hayvan ve ikonografik öğelerle, ya genel bir kompozisyon içinde, ya da birbirinden bağımsız olarak kullanılmış olduğu görülmektedir ki¹⁸, bu durum da çift başlı kartalı, bu binalarda eşlik ettiği diğer

¹⁵ Kartal veya çift başlı kartal figürünün süsleme unsuru olarak kullanıldığı eserler Ek 1'de verilmiştir.

¹⁶ Sözelimi Divriği Ulu Camii, tâbi Mengücek Meliki ŞâhinŞâh bin Süleymân (1228-29); Niğde Hüdâvend Hatun Türbesi, IV. Rüküd-dîn Kılıçarslan kızı Hüdâvend Hatun (1312); Niğde Sungur Bey Cami İlhanlılar Devrinde Niğde valiliği yapan Seyfettin Sungur Bey tarafından (1335), Kayseri Döner Kümbet, Şâh Cihân Hatun isimli biri için (13. Yüzyıl); Tercan Mama Hatun Türbesi (13. Yüzyıl) tâbi Saltukoğulları Meliki II. İzzü'd-dîn Saltuk'un kızı Mama Hatun tarafından; Akşehir Kileci Mescidi, I. Alâeddin Keykubad zamanında Muhtesiboğlu Emînü'd-dîn Hacı Hasan tarafından (1226); Denizli Ak Han, İzzü'd-dîn Keykavus zamanında Karasungur tarafından (1253) vb yaptırılmıştır.

¹⁷ Selçuklu emîrlerin Üner Beg, Sultân Berkiyaruk'a isyan etmiş ve bunu, hükümdâra hâs bir hâkimiyet alâmeti olan "kırmızı otağ kurup lakâbını dehlîz-i serâperde üzerine yazdırmakla göstermişti." Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc, s.101)

¹⁸ "Cinsi seçilmeyen bir çok örnekle kuşlar silüet halinde stilize canlandırılmış gövde, kuyruk ve kanatlar tüyleri belli edecek birkaç çizgi, gözler işlenmiştir. Kartal olarak tanımladıklarımızda başta sivri kulaklar, iri gözler, iri kıvrık gaga, bazen gaga altında bir sarkıntı görülür. Baş önden veya profildendir. Kanatlar iri ve açıktır. Pençeler iridir. Kuyruk çoğunlukla yelpaze biçimi

hayvan sembolleri gibi sadece sanatsal ve ikonografik bakımdan değerli hale getirmektedir.

Burada ifade ettiğimiz görüşe aykırı olan tek örnek, Kubâdâbâd Sarayı çinilerinden rastlanan çiftbaşlı kartal tasviridir. Zira burada, sözkonusu çiftbaşlı kartal tasvirinin tam ortasında “es-Sultân” ibaresi bulunmaktadır ki, burada, çiftbaşlı kartal figürünün doğrudan doğruya “Sultan”ı sembolize ettiği açıktır. Lakin bu örneğin, gerek Türk tarihinin genelinde gerekse Selçuklu tarihi içinde tek örnek olduğu, herhangi bir sembol veya uygulamanın, bir gelenek, üstelik bir devlet geleneği olarak kabul edilebilmesi için bir âdet veya teamül hâline gelmiş olması gerektiği unutulmamalıdır. Nitekim bir sembol veya uygulamanın gelenek, hele hele devlet geleneği olarak kabul edilebilmesi için ya kendinden önce “mevcut olan”, ya da kendinden sonra “devam eden” başka örneklerinin de bulunması şarttır. Bu cümleden olmak üzere Türk devlet geleneği içerisinde kendisinden önceki bir teamülün devamı olmadığı gibi, kendisinden sonrakiler tarafından da devam ettirilmemiş bu çiftbaşlı kartal-Sultan sembolizmini bir teamül veya gelenek olarak değerlendirilmek mümkün olmayıp münferit veya hususi bir ameliye olarak kabul etmek daha uygun olacaktır.

5.

Aynı durum, diğer sanat eserleri için de geçerlidir. Sultan’a hâs bir hâkimiyet alâmetinin, hânedân azası olsa dahi bir melikin, emîr veya herhangi bir şahsın türbe veya mezar taşında¹⁹, kilim, halı²⁰, kumaş²¹ veya aynasında²² kullanılması mümkün değildir.

dilimlidir. Çini örneklerde iri palmet yaprağı veya damla şeklinde kuyruklar dikkatimizi çeker, hayali yaratıklardır. Kartal ve kuşların çoğu yakınlarında yer alan arslan, av hayvanları, hükümdar, boğa gibi figürlerle birlikte sembolik anlamı olan bir kompozisyon meydana getirirler.” Gönül Öney, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal”, s.140

¹⁹ Söz konusu mezar taşı örneklerine, Tokat Gök Medrese Müzesi, Sivas Gök Medrese Müzesi ve Ankara Etnografya Müzesi’nde rastlanmaktadır. Ayrıca Niğde Hüdavend Hatun, Patnos’da bulunan isimsiz bir türbenin portalı üzerinde de mevcuttur. Geniş bilgi için bkz, Gönül Öney, “Anadolu’da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartalı, Şahinli ve Aslanlı Mezar Taşları”, Vakıflar Dergisi, VIII, Ankara 1969, s.283-312; Aynı yazar, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal”, s.151, 152, 155.

²⁰ Örnekler için bkz, Adem Çelik, “Niğde Sungurbey Camii’nde Bulunmuş Olan Çift Başlı Kartal Figürlü Halı Üzerine Düşünceler”, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 9 (2002), s.45-59; Selman Kardeşlik, “Avrupa Resim Sanatında Tasvir Edilen Anadolu Selçuklu Halıları”, Vakıf Restorasyon Yıllığı, Yıl: 2013, Sayı: 6, s.46-48.

²¹ Türkiye Selçukluları devrine ait bir kumaşta bulunan çift başlı kartal ve ejder tasviri için bkz, Gönül Öney, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal”, s.150.

²² 12 burç, 7 gezegen ve ortada güneş sembolü olarak kartal tasviri bulunan XII. Yüzyıl Artuklu Aynası ve Topkapı Sarayı Müzesi’nde bulunan Selçuklu aynasındaki çift başlı kartal tasvirleri için bkz, Şenay Alsan, Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik Kaynaklı Hayvan Figürleri (Orta

6.

Benzer bir durum sikkelerde rastlanan çift başlı kartal simgeleri için de geçerlidir. Zira her ne kadar sikke bir hâkimiyet alâmeti olsa da bu durum, sikke bastırma yetkisi ile üzerindeki isim, unvan ve lakabları için geçerli olup sikkenin bizatihi kendisi hâkimiyet alâmetidir²³. Paralar üzerinde bulunan muhtelif şekil, simge ve ikonografik öğeler ise, belli bir amaç ve anlam taşıdıkları muhakkak olmakla birlikte hâkimiyet alâmeti olarak değerlendirilmez²⁴. Üzerinde çift başlı figür bulunan son Türkiye Selçuklu Sultanı olarak kabul edilen II. Mesud (ö.1308) ve Artuklu meliklerinin sikkelerinin üzerinde bulunan çift başlı kartal tasvirleri de bu şekilde değerlendirilmelidir. Üstelik II. Mesud'un darbettirdiği sikkeler içerisinde sadece biri çift başlı kartal, üçü aslan ve güneş ve biri de mühr-i Süleyman içinde yıldız şekillerinden oluşmaktadır ki²⁵, bu sikkelerin üzerinde bulunan bütün sembollerin hâkimiyet alâmeti olarak değerlendirilemeyeceği açıktır.

Yine Hısn-ı Keyfa Artuklu meliki Nasıreddin Mahmud'un (1200-1222) üç, oğlu Rükneddin Mevdud'un (1222-1232)²⁶ ise bir sikkesinde çift başlı kartal simgesine tesadüf edilmektedir ki, genellikle Selçuklu veya Eyyubî Sultanlarına tâbi olarak varlıklarını devam ettiren bu meliklerin de çift başlı kartalı hâkimiyet alâmeti olarak kullandıkları düşünülemez.

Esasen farklı Türkiye Selçuklu sultanları, farklı dönemlerde, üzerlerinde çok farklı şekil ve muhtelif hayvan tasvirlerinin bulunduğu sikkeler darp ettirmişlerdir ki, bunlar içerisinde sadece çift başlı kartalı hâkimiyet alâmeti olarak kabul etmek isabetli olamaz.

7.

İbn Bîbî'nin bazı kayıtlarından hareketle Türkiye Selçuklu Sultanlarının "çetr"leri üzerinde çift başlı kartal motifi bulunduğu iddiasına gelince:

Asya'dan Selçuklu'ya)', Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s.196, 198.

²³ Selçuklular dönemi hâkimiyet alâmeti olarak sikke hakkında bkz, Merçil, Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri, s. 89 vd.

²⁴ Nitekim gerek Selçuklu sikkeleri gerekse muhtelif devirlere ait çeşitli sikkeler incelendiğinde hayvan figürlerinden, insan suretlerine, çeşitli ağaç, bitki vs'den geometrik şekillere, iz ve işaretlere kadar çok sayıda farklı şekil, imge ve simgelere tesadüf etmek mümkündür. Bunların her birinin bir anlamı veya açıklaması olduğu muhakkaktır. Ancak hâkimiyet alâmeti olarak kabul etmek mümkün değildir.

²⁵ II. Mesud'un darbettirdiği paralar için bkz, Kamil Eron-Gültekin Teoman "Selçuklu Süslemelerinde Çift Başlı Kartal Motifi ve Mesud II'ye Ait Bakır bir Sikke", TND Bülteni, No:37-38, "Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud II'ye Ait Bakır Bir Sikke", TND Bülteni, No: 39-40.

²⁶ Ramazan Uykur, "Artuklu Türkmenleri'nin Sikkelerinde Mitolojik Bir Yaratık: "Çift Başlı Kartal", Seleucia ad Calycadnum, Sayı 3 (2013): 145-158.

İbn Bîbî'nin ne mufassal nüshasında²⁷, ne muhtasar nüshasında²⁸, ne de 15. yy'da Yazıcızâde Ali tarafından yapılan kısmî Osmanlı Türkçesi tercümesinde²⁹ çift başlı kartal ifadesi yer almaktadır.

Eserin muhtelif yerlerinde 70'e yakın yerde "çetr" kelimesi geçmektedir. Bu kayıtlardan çetrin renginin siyâh olduğu (on üç yerde vurgulanmıştır), şehzâdelerin de çetr taşıdıkları, çetri taşıyan görevlilere çetrdâr dendiği, Aleddin Keykubad'ın ölümünden sonra çetr ve sancağının türbesine konduğu gibi kayıtlar dikkat çekicidir.

Bunların dışında hiçbir yerde "devlet çetri" veya "saltanat çetri" şeklinde bir ifade bulunmayı³⁰ 5 yerde çetr-i cihângîr, 12 yerde çetr-i hümâyûn, 4 yerde çetr-i mübârek, 3 yerde çetr-i şâhinşehî, 1 yerde çetr-i keyyânî, 6 yerde çetr-i mansûr, 1 yerde çetr-i şehriyâr ve geri kalan yerlerde ise sadece çetr şeklinde kaydedilmiştir.

Çetrin, kartalla -ki belirtildiği üzere eserin hiç bir yerinde çift başlı kartal ifadesi yoktur- birlikte zikredildiği kayıt sayısı, mufassal nüshada beş ve mufassal nüshada bulunmayıp muhtasar nüshada mevcut olan bir kayıt olmak üzere toplam altıdır. Bu kayıtların üçünde kartal, rivâyete göre Hz. Peygamber'in siyah renkli sancağının da adı olan "ukâb (عقاب)" kelimesiyle, ikisinde ise "bâz (باز)" kelimesi ile ifade edilmiştir. Bu kayıtlar ve bu kayıtların eserin muhtasar nüshasında ve Yazıcızâde tercümesindeki şekilleri aşağıdaki gibidir:

²⁷ İbn Bîbî (el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugedî), el-Evâmîrü'l-'Alâ'îye fi'l-Umûri'l-'Alâ'îye, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956., (Türkçe terc., I-II, Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996)

²⁸ İbn Bîbî, Târîh-i Âl-i Selçuk, Muhtasar Selçuknâme, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902; (Türkçe terc. M. Nuri Gençosman, Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, Anadolu Selçukîleri Gününde Tarih Bitikleri I, Ankara 1941); Ahbâr-i Selâcika-i Rûm (Muhtasar Selçuknâme-i İbn Bîbî), (Neşr. Muhammed Cevâd Meşkûr), Tahran 1350. Bu çalışmada Muhammed Cevâd Meşkûr neşri kullanılmıştır.

²⁹ Yazıcıoğlu Âlî, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, Târîh-i Selçukiyân-ı Rûm-i Türkî, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902; Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi]: Giriş-Metin-Dizin (haz. Abdullâh Bakır), İstanbul 2009. Bu çalışmada Houtsma neşri kullanılmıştır.

³⁰ Eserin Türkçe tercümesinin birkaç yerinde "çetr-i hümâyûn" tabiri "saltanat çetri" olarak tercüme edilmiş ve buradan hareketle -hatalı olarak- sultanların şahsına ait çetrler dışında saltanat ya da devlete ait çetrlerin de bulunduğu kanısına varılmıştır. Hâlbuki belirttiğimiz üzere İbn Bîbî'nin eserinin hiçbir yerinde devlet veya saltanat çetri ifadesi geçmez.

İbn Bîbî, s.77 “عقاب چتر او” “Onun çetinin kartalı (ukâb-ı çetr-i o), eski mülkü üzerinde emir verme ve yasaklama kanatlarını açmaya başlarsa...”	Muhtasar, yok	Yazıcızâde, yok
İbn Bîbî, s.144; (Türkçe terc, I, 165)] “پر و بال عقاب چتر جهانگیر کشاده شد” “Cihângîr çetirin kartalının (ukâb-ı çetr-i cihângîr) kolları ve kanatları açıldı.”	Muhtasar, s.52 “پر و بال عقاب چتر جهانگیر کشاده شد”	Yazıcızâde, yok
İbn Bîbî, s.212; (Türkçe terc, I, 230) چون عین اعیان بر سنجق مبارک و باز چتر جهانشکار آمد “[Kayseri] ileri gelenlerinin (ayn-ı ayan) gözü, mübârek sancağa ve dünyayı avlayan çetirin kartalına (bâz-ı çetr-i cihân-şikâr) düşünce...”	Muhtasar, yok	Yazıcızâde, s.198 “Çun ekâbir ve a’yânın gözleri Sultân’ın mübârek sancağına ve çetirine düşdi.” (Kartal yok)
İbn Bîbî, s.216 عقاب چتر همایون بر خورشید سلاطین پر و بال اقبال کشاده و سایه دولت کسترده “Kutlu çetirin kartalı (ukâb-ı çetr-i hümâyûn), Sultânların güneşinin üzerine ikbâl kolunu ve mutluluk kanadını germiş ve gölgesini onun üzerine düşürmüştü”	Muhtasar, s.90 عقاب چتر همایون بر خورشید سلاطین پر و بال اقبال کشاده و سایه دولت کسترده	Yazıcızâde, s.202. “Ukâb-ı cetr-i hümâyûn, hûrşîd-i selâtîn üzere devlet gölgesin salub...”
İbn Bîbî, s.401 “باز چترش” “çetirin kartalı (bâz-i çetres)”	Muhtasar, yok	Yazıcızâde, yok
İbn Bîbî, s.441 ملوک شام از فراز عقبه عقاب اعلام عساکر را مشاهده کردند “Şâm melikleri, geçidin tepesinden ukâb-ı alâm-ı asâkiri görünce...”³¹	Muhtasar, 195’da شامیان چون از فراز عقبه عقاب چتر جهانگیر را مشاهده کردند Şâmlılar, geçidin tepesinden ukâb-ı çetr-i cihângîri görünce...” (a’lâm yerine çetr eklenmiş)	Yazıcızâde, yok

³¹ Bu kayıt, eserin Türkçe tercümesinde “Şâm melikleri, kartalların barınağına benzeyen o kaleden Sultân’ın ordusunun bayraklarına baktılar.” şeklinde tercüme edilmiştir. (I, s.439) Hâlbuki doğrusu “Şâm melikleri, geçidin tepesinden ukâb-ı alâm-ı asâkiri görünce...” şeklinde olmalıdır. Bu kayıt, ordunun/askerlerin alemlerine yani sancaklarına işaret etmesi bakımından önemlidir.

Görüldüğü gibi İbn Bîbî'nin mufassal nüshasının üç yerinde "ukâb-ı çetr", iki yerinde de "bâz-ı çetr" ifadesi mevcuttur. Bu beş kaydın üçü muhtasar nüshada, dördü de Yazıcızâde tercümesinde mevcut değildir. Ayrıca mufassal nüshada "a'lâm" yani alemler olarak kaydedilen kelimenin, muhtasar nüshada çetr şeklinde kaydedilmiş olması dikkat çekicidir.

Malum olduğu üzere, İbn Bîbî'nin eseri el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye'nin muhtasar nüshası, müellifin henüz hayatta bulunduğu esnada 1281-1288 tarihleri arasında, bir iddiaya göre kardeşi Nâsîrü'd-dîn Yahyâ tarafından kaleme alınmıştır. Eseri ihtisar eden şahıs, kitabın muhtevasını aynen nakletmek konusunda büyük bir itina göstermiştir. Hatta İbn Bîbî'nin tarih vermeden anlattığı bazı olayların tarihini kaydetmek suretiyle esere ayrı bir önem kazandırdığı bilinmektedir. Dolayısıyla zaten İbn Bîbî'nin muasırı olan muhtasar müellifinin, devrin olaylarına son derece vâkıf bir zat olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bu durumda muhtasar müellifinin, mufassal nüshada bulunan ve Selçukluların devlet sembolü olduğu iddia edilen kartala işaret eden toplam beş kaydın üçünden sarf-ı nazar edip birinde de ana metinde "a'lâm-ı asâkir" yani "askerlerin/ordunun alemleri" olarak zikredilen ifadeyi, "çetr-i cihângîr" şeklinde kaydetmesi düşündürücüdür.

Kanaatimizce, muhtasar müellifinin, yukarıda belirttiğimiz özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, kartalın Selçukluların devlet sembolü olduğu gibi önemli bir bilgidен habersiz oluşu ya da atlaması beklenemez. Dolayısıyla söz konusu kayıtların, iddia edilen aksine, kartalın Selçuklularda devlet sembolü olduğu gibi önemli bir bilgiye değil, eserin birçok yerinde tesadüf edilen ve muhtasar müellifi tarafından çoğu zaman sarf-ı nazar edilen diğer edebî kayıtlar gibi teşbih veya benzetmeye işaret eden ifadeler olduğu düşünülebilir.

Nitekim söz konusu kayıtlar incelendiğinde, doğrudan doğruya çetrin üzerindeki bir şekle veya tasvire işaret edildiğini söylemek oldukça zordur. Sözelimi "Onun çetrinin kartalı (ukâb-ı çetr-i o), eski mülkü üzerinde emir verme ve yasaklama kanatlarını açmaya başladı..." veya "Cihângîr çetrin kartalının (ukâb-ı çetr-i cihângîr) kolları ve kanatları açıldı." gibi ifadelerde, çetrin şeklinden çok, Sultânı temsil eden çetrin, dolayısıyla Sultân'ın hareketinin veya sefere çıkmasının, kartalın kanatlarını açıp uçuşmasına benzetilmesi durumu söz konusudur.

Yine "[Kayseri] ileri gelenlerinin (ayn-ı ayan) gözü, mübârek sancağa ve dünyayı avlayan çetrin kartalına (bâz-ı çetr-i cihân-şikâr) düşünce..." ve "Şâm melikleri, geçidin tepesinden ukâb-ı alâm-ı asâkiri (Muhtasar'a göre ukâb-ı çetr-i cihângîri) görünce..." ifadeleri de daima Sultanların başları üzerinde, yüksekte

tutulan ve uzaktan görenlere Sultân'ın yaklaşmakta olduğu haberini veren çetirin, kartala benzetilmesinden mülhemdir. Hz. Peygamber'in siyah sancağına da bu tür benzetmeyle "ukâb", yani "kartal" adının verildiği malumdur.

Aynı durum Yazıcızâde için de geçerlidir. el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye'yi bazı ilâvelerle Türkçeye çevirerek II. Murad'a ithaf eden Yazıcızâde, İbn Bîbî'nin eserini başlıklarını aynen tekrarlayarak tercüme etmiştir. Bazı Arapça manzumeler ve zor ibareler dışında tercümede metne sadık kalan ve büyük emîrlerin hangi Oğuz boylarına mensup oldukları ve Selçukluların Oğuz töresine bağlılıkları gibi konularda önemli ilavelerde bulunan Yazıcızâde'nin de İbn Bîbî'de geçen "ukâb-ı çetr" ifadesini sadece bir yerde nakletmesi, üstelik bir yerde de İbn Bîbî'nin cümlesini aynen tercüme etmekle birlikte "kartal" kelimesini atlaması, dikkat çekicidir. Kanaatimizce Selçukluların Oğuz töresine bağlılıklarına özellikle işaret eden Yazıcızâde'nin, iddiaya göre Selçukluların eski Türklerden veya Oğuzlardan tevarüs ettirdikleri kartal figürlü devlet sembollerini nakletmekten sarf-ı nazar etmesi uzak bir ihtimaldir. Bu durum olsa olsa yukarıda izah ettiğimiz şekilde söz konusu kayıtların, iddia edilen aksine, kartalın Selçuklularda devlet sembolü olduğu gibi önemli bir bilgiye değil, bir teşbih veya benzetmeye işaret etmesinden kaynaklanmaktadır.

SONUÇ

Kartal ve çift başlı kartal, ikonografik bir öge olarak sair toplumlarda olduğu gibi, Türklerde de muhtelif yerlerde kullanılmıştır. Ancak bu ikonografik ögenin bilhassa Selçuklular veya Türkiye Selçukluları döneminde "devlet sembolü" veya "hâkimiyet alâmeti" olarak kullanıldığı düşüncesi,

- 1- Başlı başına bir anakronizm hatası olması,
- 2- Söz konusu simge ve sembollerin kullanım şekillerinin, hukuken Ortaçağ Türk İslam devletlerinde mevcut "hâkimiyet alâmeti" telakkisi ve uygulamalarına aykırı bulunması,
- 3- İddiaya temel teşkil eden belge ve bilgilerin, konuyu tam olarak izaha imkân vermemesi, hatta -bize göre- reddetmesi sebebiyle yeniden gözden geçirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Alsan, Şenay, *Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik Kaynaklı Hayvan Figürleri (Orta Asya'dan Selçuklu'ya)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- Çelik, Adem, "Niğde Sungurbey Camii'nde Bulunmuş Olan Çift Başlı Kartal Figürlü Halı Üzerine Düşünceler", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 9 (2002), s.45-59.
- Çoruhlu, Yaşar, "Türk Sanatında Görülen Devlet Simgeleri", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, İstanbul 2003, s.229-258.
- Çoruhlu, Yaşar, "Türk Sanatında Görülen Hayvan Figürlerine 'Gök ve Yer' Sembolizmi Açısından Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 87, İstanbul 1993, s.17-42.
- Çoruhlu, Yaşar, "Türk Sanatında Yırtıcı Olmayan Kuşların Sembolizmi I", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı:102, (Haziran1995), s.53-60.
- Çoruhlu, Yaşar, "Türk Sanatında Yırtıcı Olmayan Kuşların Sembolizmi II", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı:103, (Temmuz 1995), s.55-60.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi* Seyran Yay, İstanbul 1995, s.73-92.
- Efdalü'd-dîn Ebû Hâmîd-i Kirmânî, *Selcûkiyân-ı Guz der Kirmân*, (Tahrîr Muhammed İbrâhîm-i Habîsî - Neşr: Bâstânî-yi Pârîzî (Muhammed İbrahim), Tahran 1373.
- Erdem, Sargon, "Çift Başlı Kartal ve Anka Üzerine", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, İstanbul 1994, s.72-80.
- Eron, Kamil-Gültekin Teoman "Selçuklu Süslemelerinde Çift Başlı Kartal Motifi ve Mesud II'ye Ait Bakır bir Sikke", *TND Bülteni*, No:37-38, "Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud II'ye Ait Bakır Bir Sikke", *TND Bülteni*, No: 39-40.
- Esin, Emel, "Kuşçü Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi", *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul 2004, s.169-199.
- Esin, Emel, "Tugrı ve Songur", *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul 2004, s.229-253
- İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), *el-Evâmîrü'l-'Alâ'îye fi'l-Umûri'l-'Alâ'îye*, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956.
- İbn Bîbî, *Târîh-i Âl-i Selçuk*, Muhtasar Selçuknâme, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902; (Türkçe terc. M. Nuri Gençosman, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, Anadolu Selçukîleri Gününde Tarih Bitikleri I*, Ankara 1941); *Ahbâr-i Selâcika-i Rûm* (Muhtasar Selcûknâme-i İbn Bîbî), (Neşr. Muhammed Cevâd Meşkûr), Tahran 1350.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, (Türkçe terc. Zakir Kadiri Ugan), II, İstanbul 1991; (Türkçe terc. Süleyman Uludağ) I, İstanbul 1988.
- Kardeşlik, Selman, "Avrupa Resim Sanatında Tasvir Edilen Anadolu Selçuklu Halıları", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, Yıl: 2013, Sayı: 6, s.46-48.
- Köprülü, Fuad, "Bayrak", *İA*, s.401-420.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK Yay, Ankara 2007.
- Muhammed bin İbrahim, *Târîh-i Selçûkiyân-i Kirmân*, (Neşr: M. Th. Houstma) I, Leiden 1886.
- Mülayim, Selçuk, "Arma", *DİA*, III, s.382.
- Nihal Atsız, "16 Türk Devleti Masalı ve Uydurma Bayraklar", *Ötüken*, Sayı: 65 (1969)

- Ögel, Bahaeddin "16 Türk Devleti Hakkında", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1/4 (Nisan, 1987), s.53-54.
- Ögel, Bahaeddin, "Türklerde Kartal ve Kartal Arması", *Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara 1972, s.208-226.
- Ömer Hayyâm, *Nevrûznâme*, (Neşr. Müctebâ Minovî), Tahran 1312.
- Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", *Malazgirt Armağanı*, TTK Yay, Ankara 1993, s.139-172.
- Öney, Gönül, "Anadolu'da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Aslanlı Mezar Taşları", *Vakıflar Dergisi*, VIII, Ankara 1969, s.283-312.
- Öztürk, İbrahim Hakkı "Tarih Öğretiminde Anakronizm Sorunu: Sosyal Bilgiler ve Tarih Ders Kitaplarındaki Kurgusal Metinler Üzerine Bir İnceleme", *Sosyal Bilgiler Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, II/1, (2011).
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih-Selçuklu Devleti*, (Türkçe terc, Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Yay, İstanbul 2014.
- Taneri, Aydın, "Çetr", *DİA*, VIII, s.293.
- Üykur, Ramazan, "Artuklu Türkmenleri'nin Sikkelerinde Mitolojik Bir Yaratık: "Çift Başlı Kartal", *Seleucia ad Calycadnum*, Sayı 3 (2013): 145-158.
- Yazıcıoğlu Âlî, *Tevârih-i Âl-i Selçûk, Târih-i Selçûkiyân-ı Rûm-i Türkî*, (Yay. M. Th. Ho-utsma), Leiden 1902; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi]: Giriş-Metin-Dizin (haz. Abdullah Bakır), İstanbul 2009.
- <http://www.tccb.gov.tr/sayfa/cumhurbaskanligi/fors> [Erişim tarihi:18.11.2014]
- http://mevzuat.meb.gov.tr/html/18171_0.html [Erişim tarihi 18.11.2014]
-

EKLER

Ek 1

Kartal veya Çift Başlı Kartal Figürünün Süsleme Unsuru Olarak Kullanıldığı Mimarî Eserler

Diyarbakır Surları, Ulu Beden burcunun kuzeyindeki ilk kulede (1088-1090)
Diyarbakır Surları, Yedi Kardeş Burcunun güneyindeki ilk burç üzerinde (1208-1209)
Diyarbakır kalesinin batı tarafında (1183-1184).
Diyarbakır Artuklu Sarayı çinilerinde (1200-1222).
Diyarbakır Müzesi'ne Cizre'den getirilen taş üzerinde (12-13. yüzyıl).
Urfa Harran Kapısı (13. yüzyıl)
Divriği Ulu Cami doğu kapısında (1128-1129)
Niğde Hüdavent Hatun Türbesi (1312)
Niğde Sungur Bey Cami doğu portalinde (1335)
Tokat Gök Medrese Müzesi, Sivas Gök Medrese Müzesi, Ankara Etnografya Müzesi'nde mezar taşlarında (14-15. yüzyıl)
Sivas Gök Medrese Portalinde (1271)
Afyon, Sivas, Tokat mezar taşlarında (13-15.yüzyıl)
İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde Diyarbakır'dan getirilen taş üzerinde (12.yüzyıl)
İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne Nusaybin'den getirilen taş üzerinde (13. yüzyıl)
Konya İnce Minareli Medrese Müzesi'ne getirilen taş üzerinde. (1220 civarı)
Konya İnce Minareli Medrese Müzesi'ne Alaeddin Sarayı'ndan getirilen kabartma (12. Yüzyıl)
Konya Kalesi kapısında (1121)
Konya Alaeddin Saray Çinilerinde (1156-1192)
Konya Karatay Medrese Müzesi'de Felekabad Sarayı'ndan getirilen çift başlı kartal kabartması. (13. yüzyıl)
Kayseri Karatay Han'ın avlu portalinde iki kuş (1240)
Kayseri Döner Kümbeti (1276-77)
Kayseri Huand Hatun Hamamı çinilerinde (1236-38)
Tercan Mama Hatun Türbesi portalinde (13. yüzyıl)
Akşehir Selçuk Sarayı çini kalıntılarında (13.yüzyılın ilk yarısı)
Akşehir Güdük Minare Camii minare kaidesinde (1226-27).
Akşehir Kileci Mescidi (14-15. yüzyıl)
Denizli Ak Han portalinde (1253)
Erzurum Çifte Minareli Medrese portalinde (13. yüzyıl)
Erzurum Yakutiye Medrese portalinde (1310)
Erzurum Emir Saltuk Kümbeti (12. yüzyıl ikinci yarısı)
Beyşehir Kubadabad Sarayı (1236)
Antalya Müzesi Çinileri (13. yüzyıl)
Patnos Türbesinde (15. yüzyıl)

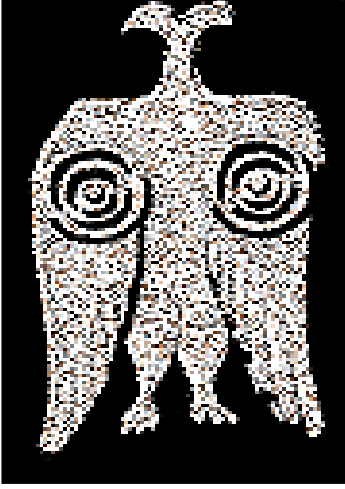
Ek 2

Resim ve Şekiller

Farklı Kültür ve Medeniyetlere Ait Çift Başlı Kartal Sembollerinden Örnekler	
Alacahöyük'deki Hitit Çift başlı Kartalı	Rus Çift Başlı Kartalı

Rus Çift Başlı Kartalı	Gürcistan'da bir dokumada (12-13. yy)

Farklı Kültür ve Medeniyetlere Ait Çift Başlı Kartal Sembollerinden Örnekler

Ermenistan'da taş kabartma (12. yy)

Bizans sırmalı ipek kumaş üzerine işleme (10. yy)

Kafkasya'da (10-12. yy)

Sırbistan'daki bir manastırdaki çizim (13. yy)

Cumhurbaşkanlığı forsunda bulunan 16 yıldız işaret ettiği iddia edilen 16 Türk devleti için tasarlanan bayraklar

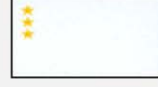
BUYUK HUN
İMPARATORLUĞU

BATI HUN
İMPARATORLUĞU

AVRUPA HUN
İMPARATORLUĞU

AK HUN
İMPARATORLUĞU

GÖKTÜRK
İMPARATORLUĞU

AVAR
İMPARATORLUĞU

HAZAR
İMPARATORLUĞU

UYGUR
DEVLETİ

KARAHANLILAR

GAZNELİLER

BÜYÜK SELÇUKLU
İMPARATORLUĞU

HARZEMŞAHLAR

ALTINORDU
DEVLETİ

BÜYÜT TİMUR
İMPARATORLUĞU

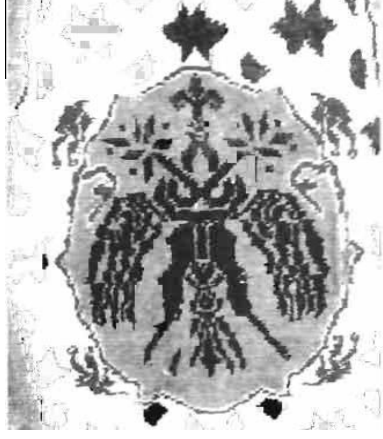

BABÜR
İMPARATORLUĞU

OSMANLI
İMPARATORLUĞU

Türkiye Selçuklu Döneminde Çift Başlı Kartal Sembolünün Kullanıldığı Halı, Kilim ve Kumaş Parçaları

Niğde Sungurbey Camii'nde Bulunan Bir Halı (Niğde Müzesi)

Lippo Memmi tablosu (1340)

Bir kumaş parçasında çift başlı kartal (13. yy)

12 burç, 7 gezegen ve ortada güneş sembolü olarak kartal tasviri bulunan Artuklu Aynası (XII. Yüzyıl)

Selçuklu Aynası (XIII. Yüzyıl)
Topkapı Sarayı Müzesi

Türkiye Selçukluları Dönemine Ait Çift Başlı Kartal Figürlü Sikkeler

II. Mesud'un darbettirdiği çift başlı kartal figürlü sikke

Artuklu Sikkeleri

Kubâdâbad Sarayındaki Tasvir